

XƏLİLOVA A.İ.
Bakı Slavyan Universiteti

ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİNDƏ YARADICILIQ PROSESİ

Açar sözlər: yaradıcılıq psixologiyası, şüur, şüursuzluq, psixi proses, idrak, intuisiya

Ключевые слова: творческая психология, сознание, бессознательное, психические процессы, познание, интуиция

Key words: creative psychology, consciousness, unconsciousness, mental processes, cognition, intuition

İnsan davranışına, onun yaradıcılıq fəallığının mənbələrinə, yaradıcılığın sirlərinə zaman-zaman münasibətlər bildirilib. İnsanlar hələ qədim zamanlardan yaradıcılığın sirlərinə bələd olmağa, onun təbiətini, mexanizmini, ona təsir göstərən amilləri və qərribə qüvvələrin mənbəyini açmağa cəhd etmiş, bu hadisələrin nə üçün baş verdiyini anlamağa çalışmışlar.

Yaradıcılıq prosesi cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin tələbindən doğur, cəmiyyətin qanun və qaydalarına, dövrün tələbinə, dövlətin və millətin siyasətinə, insanlığın qarşısında duran vəzifələrə əsaslanır. Yaradıcılığın hər bir faydalı nəticəsi cəmiyyətin inkişafına, bu əsasda hər bir cəmiyyətin üzvünün-şəxsiyyətin inkişafına səbəb olur.

Şərqi hissi dünyanın öyrənilməsində əldə etdikləri elmi biliklər müstəvisində yaradıcılıq psixologiyası sahəsində tədqiqatlar aparılaraq bir sıra konsepsiyalar yarandı.

Şərqi tərkib hissəsi olan antik mədəniyyətində, fəlsəfəsində yaradıcılığa psixi proses kimi baxılmanın əsası qoyulur.

Dinə və mənəviyyata əsaslanan kəlam və sufizmlə paralel, platonçuluq və aristotelizm inkişaf edirdi. Mənsur Həllac, əl-Qəzali, Ş.H.Sührəvərdi, Mövlana, İbn Ərəbi ilə yanaşı, Fəribi, Biruni, İbn Sina, Ə.Bəhmənyar, Ş.Y.Sührəvərdi kimi alimlər yaradırdılar.

Mübalığəsiz demək olar ki, yaradıcılığın öyrənilməsi sahəsində ən mükəmməl töhfələr yunan filosofları Platon və Aristotel vermişdir. Yaradıcılıq psixologiyasının sonrakı inkişafı tarixində alimlər məhz onların tədqiqatlarına üz tutaraq, bəşər sivilizasiyanın, onun mənəvi təkamülünün, müasir insan məzmunu və qayəsi olan psixikanın araşdırılmasını davam etdirilmişdirlər.

Prof. S.S.Xəlilov qeyd etdiyi kimi, “Yaradıcılıq Gələcəkdə (Yeni Dövrə) müstəqil bir tərəf, düşüncə tərzü və sivilizasiya kimi formalaşacaq Qərbin rüşeymi hələ bütövlükdə Şərqi tərkib hissəsi olan antik mədəniyyətin, fəlsəfinin bətinə, bir tərəfdən, Hippokrat və Arximed təbiətşünaslığında, digər tərəfdən də Aristotel fəlsəfəsində qoyulmuşdu. Platon tərədən dırnağa qədər Şərqi hadisəsi olduğu halda, Aristotel içərisində bir qərbi düşüncəsinin baş qaldırdığı sinkretik zəka sahibi idi. (1, s.51).

Şərqi mütəfəkkiri Platona görə, ideya, anlayış sadəcə bizim varlıq haqqında fikirlərimiz olmayıb, varlığın özüdür. Platon yaradıcılığı ağılsızlığın xüsusi növü kimi təzahür edən ilahi keyfiyyət hesab edirdi.

Platon yaradıcılığın ümumi tərifini də verir: “Yaradıcılıq geniş anlayışdır. Yoxluqdan varlığa keçidi əlaqələndirən hər şey yaradıcılıqdır, nəticə etibarilə bütün incəsənət əsərlərinin yaradılmasını və peşələri yaradıcılıq, bütün yaradanları isə yaradıcılar adlandırmaq olar” (2, 133).

Dialog formasında əsərlər yazmış Platonun etik fikirlərinə, yaradıcılıq barədə düşüncələrinə «Fedon», «Sokratın tərifü», «Qanunlar», «Dövlət», «Ziyafət», «Teatet», «Protaqor» və s. dialoglarında rast gəlirik. Lakin yaradıcılıq haqqında düşüncələr “Fedr” dialogunda xüsusi olaraq öz əksini tapır. Mahiyyətə sevgi ətrafında düşüncə xarakteri daşıyan dialogda yaradıcılıq “eşq” və ilhamla” bağlı olan proses kimi dəyərləndirilir. “Muzaların eşqi, ilhamı incə və pak qəlbi bürüyüb oyadır, nəğmələrində və hər cür başqa yaradıcılığında onu vaxtlarsayağı vəcdlə dilə gətirir, əcdadların saysız-hesabsız əməllərini mədh eləməklə gələcək nəsilləri tərbiyələndirir. Kim muzalardan ilham almadan, yalnız bacarığına güvənib yaratmaq həvəsinə düşürsə, kamillikdən uzaqdır; eynilə bu cür də ayıq başlıların yaradıcılığı divanələrin yaratdıqları qarşısında heçə-puçə çıxır” (3, s.24)

Beləliklə, dialogdan gətirdəyimiz bu sətirlərdən Platonun yaradıcılıq prosesinin necə böyük quvvəyə malik olduğunun, insanın emosional sferasıyla bağlılığının, yaradıcı insanın digərlərinin görüb və duya bilmədiyini görməsinin və duymasının, nəsilləri tərbiyələndirən və nəhayət, ilahi bir quvvə kimi xarakterizə etdiyini görürük .

Platon fəlsəfəsindən bəhrələnən Aristotel, müəllimindən fərqli mövqe tutur, insan idrakının məhsulu olan biliyi önə çəkir.

Aristotələ qədər dünyanı ancaq hissi qavranılan reallıq kimi, vahid maddi təmələ malik olan sistem kimi götürən materialist baxışlar və həqiqi varlığı ancaq ideya ilə, ruhla əlaqələndirərək hissi dünyaya bir kölgə və illüziya kimi baxan, hissi təcrübədən alınan bilikləri həqiqət olaraq qəbul etməyən idealist mövqelər

var idi. Aristotel ideya və maddiyyatı birləşdirmək mövqeyini seçdi. O, Platondan fərqli olaraq ideyaları şeylərin fəvqündə deyil, özündə axtardı və ideyanı, eydosu şeyin mahiyyətini və funksiyasını müəyyənləşdirən forma ilə əvəz etdi. Aristotel belə hesab edir ki, dərk olunan şey yoxdursa, onda onun haqqında bilik də yoxdur, varlığın öyrənilməsi yalnız məntiqin sayəsində mümkündür.

Qeyd etdiyimiz fikirlər öz əksini “Ruh haqqında” traktatda tapmışdır: Beləliklə, Aristotel yaradıcılığa psixi proses kimi yanaşaraq, yaradıcılığı insan aqlının məhsulu kimi dəyərləndirmişdir.

İbn Sina, həm bir filosof, həm də zamanəsinin ən böyük həkimi olmaqla, nəfs və bədən problemini elmi sistem halında araşdırmış və bu sahədə bir sıra yeni ideyalar irəli sürmüşdür. Psixologiyanın əsasları Aristotel tərəfindən qoyulsa da, onun sonrakı inkişafında ən böyük söz sahibi İbn Sina olmuşdur.

İbn Sina əsasən Aristotel xəttindən çıxış edərək onu təkmilləşdirərək yeni bir nəzəriyyə yaratmağa çalışmışdır. İbn Sinaya görə, insan nəfsi İlahi Işığın emanasiyasından (yaradıcı enerjisindən) doğulur, insan həyatı isə Işığa doğru qayıdış yoludur. «Doğuluş və qayıdış» («Mabda və maad») əsəri də məhz bu problemə həsr olunmuşdur. İnsan həm də bədənə malik olduğundan və bədən ontoloji iyerarxiyada ruha nisbətən aşağı pillədə dayandığından insanın məqsədi və ya kamilliyin yolu bədənəndən ruha, qaranlıqdan işığa qayıdışdan ibarətdir. Bu fikirlərdə peripatetizmdən sufizmə körpü atıldığına şahidi oluruq.

Məntiq sahəsində İbn Sina Aristotel məntiqini sadəcə şərh etməmiş, bu sahəyə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Əslində İbn Sina məntiqin xüsusi bir sahəsi olan *modal məntiqin* banisidir. Belə ki, Avropada bu problemlə ancaq XIII-XIV əsrlərdən məşğul olmağa başlamışlar və o da yəqin ki, İbn Sinanın əsərləri ilə tanışlıqdan sonra.

İbn Sina məntiqə daha geniş planda yanaşır, məntiqi məlum anlayışlardan naməlum anlayışlara düzgün keçidin qaydalarını, habelə bu anlayışların vəziyyətini öyrənən elm kimi müəyyənləşdirir (4, 33).

Şərq fəlsəfəsinin inkişafında yaradıcılıq prosesinə həqiqətin kəşfi kimi baxılırdı. Azərbaycan alimi Əbülhəsən Bəhmənyar Şərq fəlsəfəsinin inkişafında özünəməxsus yer tutur. Məşhur İbn Sinanın şagirdi olan Bəhmənyar Aristotelin şərhçiləri içərisində güclüsüdür. Şərq peripatetizminin ən böyük nümayəndəsi olan Bəhmənyar «Təhsil», «Gözəllik», «Səadət», «Musiqi kitabı» «Metafizikanın mövzusu», «Mövcudatının mərtəbələri» və s. əsərlərini yazmışdır.

Bəhmənyara görə, hər şeyin səbəbi və nəticəsi var, bədən əqlin sayəsində mövcud olur. Bəhmənyarın məntiqə dair yazdığı əsərləri indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Peripatetik filosof, Aristotelin və İbn Sinanın mövqelərindən çıxış edən Bəhmənyar onların ideyalarının inkişafına məntiq prizmasından yanaşırdı. O, idrakı— hissi və məntiqi olaraq iki hissəyə bölmüşdür. İdrakın mənbəyi də ikidir: hissi təcrübə və əqli təfəkkür. Onun fikrincə, məhz məntiq qüsür və yanlışları üzə çıxarmağın, həqiqəti dərk etməyin və yenilik yaratmağın zəruri şərtidir (5, s.51).

Biri digərini şərtləndirir. İdrak nəzəriyyəsində idrak prosesində hissi və rasiional momentlərin mövcudluğu qəbul olunur.

Ümumiyyətlə, Bəhmənyarın təlimi sonrakı alimlər nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

Orta əsr Azərbaycan, eləcə də müsəlman Şərqiində məşhur filosoflardan biri Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi dünyada ən çox tanınan Azərbaycan filosoflarından biridir və o yaradıcılığının ilk dövründə bir tərəfdən peripatetizmin, digər tərəfdən də sufizmin güclü təsiri altında olmasına baxmayaraq, öz fəlsəfi təlimini yarada bilmiş, bu gün də orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən yeni sistemin əsasını qoymuşdur

Sührəvərdi idrak məsələlərinə münasibətdə Platondan fərqli mövqə tutmuş. Burada insan şüurunun («düşüncəli nəfs») timsalında ideyalar aləmi (ışığı) və cismlər aləminin (qaranlıq) vəhdətindən söhbət gedir. Yəni yalnız işıqlanma (ozarenie) məqamında, kəşf məqamında cismin, hadisənin həqiqi mahiyyəti üzə çıxır və qarşıda duran vəzifə bu mahiyyətin duyğu üzvlərimiz vasitəsilə verilən biliklərdən təmizlənməsi, xalis şəkildə dərk olunmasıdır.

Sührəvərdinin yazdığına görə, «xarici dərkedicilərdən (beş duyğu: toxunma, dadbilmə, iybilmə, eşitmə, görmə) sayəsində daxili dərkedicilər görünən surətləri təxəyyül yolu ilə deyil, əyani şəkildə müşahidə edir» (6, s. 217). Yəni, Sührəvərdi nurun (ideyaların) deyil, məhz cismlərin, maddi aləmin dərkindən söhbət açır. Lakin bu dərk zamanı «cismin daxili cəhəti deyil, yalnız səthi duyulur» “(6, s.218).

«Sən bir şeyi yalnız onun səndəki surətinin hasil olması ilə dərk edirsən. Dərk etdiyən həmin şeyin ona mütabiqliyi lazım gəlir, əks halda onu olduğu kimi dərk etməzdin»... (6, s. 217) «Onların səndəki surəti ölçülü deyildir... o, sənin düşüncəli nəfsindir... o, hissələrə ayrılmayan təkdir, ... təsəvvürlər onu əsla bölə bilməz» (6, s.217). Bu bölünməz şüur hadisəsi hissi fəaliyyətin yox, işıqlanmanın nəticəsi kimi ortaya çıxır və cismin özündən də vacib hesab olunur. O - düşüncəli nəfs «cismani olmasa da, cismlər aləmini idarə edir» (6, s.222).

Beləliklə, maddi dünya və nurani dünyanın təsiri ilə yaranan, kəşf sayəsində müstəqil mövcud olan şüur hadisəsi hissi obrazlardan da, sözlə, məntiqlə ifadə olunan biliklərdən də yüksək tutulur.

Ş.Sührəvərdi Z.Freyddən səkkiz əsr əvvəl yazırdı: «Bütün hərəkətverici və dərkedici qüvvələrin daşıyıcısı heyvani ruhdur» (6, s.229).

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin «Əqllər aləmində inikas» təlimində təxəyyülün xüsusi yeri vardır. Hissi obrazları yadda saxlayan hafizədən fərqli olaraq təxəyyül «əqli şeylərin» fikirdə canlandırılmasına və onlar arasında xəyali əlaqələr yaradılmasına xidmət edir. Ş.Sührəvərdi yazır: «Təxəyyül qabiliyyətinə görə obrazlar işıqlana bilir». (7, s. 83)

Duyğularla alınan informasiyanın gerçəkliyə adekvatlıq dərəcəsinə şübhə ilə yanaşmağa başlamışlar. Əsil həqiqətin məqsədyönlü düşüncə ilə intuisiya və vəhyə əldə olunması ideyası müxtəlif çalarlarda qədim hind-çin fəlsəfələrində və

antik fəlsəfədə ifadə olunmuşdur. Orta əsrlər İslam fəlsəfi fikrində də bu ideya aparıcı olmuşdur. Ş.Sührəvərdi xarici duyğular vasitəsilə alınan biliklərin insanı çaşdırdığını, əsil həqiqətdən uzaqlaşdırıldığını qeyd edir.

Burada yada salmaq yerinə düşərdi ki, hələ orta əsrlərdə İbn Sina və Ş.Sührəvərdi nəfs hadisələrini bədənə izah etmək cəhdlərinin qüsurlu olduğunu göstərirdilər. Ş.Sührəvərdi yazırdı ki, aşağıda olan özündən yüksəkdekini idarə edə bilməz. Ona görə də, nəfs bədənə məhsulu ola bilməz. Bədən nəfsi yox, nəfs bədənə idarə edir. Müqayisə etsək Karl Qustav Yunqunda oxşar mövqeyini görürük. O, yazır ki, ideyalar hansı isə konkret insandan yox, nə isə daha böyük bir varlıqdan yaranır. Biz onları deyil, onlar bizi formalaşdırır (8, 6.)

Rus şərqşünas filosofu A.Smironov Sührəvərdinin «Hikmət əl-ışraq» kitabını təhlil edərək yazır ki, əs-Sührəvərdi də İbn Sina kimi həqiqi idrakın iki növündən danışır: bilavasitə, intuitiv idrak və bilavasitə, məntiqi idrak. Həqiqətin bilavasitə əldə olunmasını «mən»in dərk olunması ilə əlaqələndirən Sührəvərdi ikinci növ idrakı tədqiqatla (bəhs) əlaqələndirir. (1, 57.)

İdrakın birinci forması isə intuitiv idrak hesab olunur. Maraqlıdır ki, Sührəvərdi bununla kifayətlənmir və bilikləri də iki yerə bölmür: «İnsan bilikləri anadan gəlmə (fitri) və sonradan əldə edilmiş şəkildə olur» (6, 218).

Beləliklə, Şərq mütəfəkkirləri yaradıcılıq prosesini özündə hissləri, təxəyyülü, təfəkkürü ehtiva edən, insanı fəallığa stimullaşdıran akt kimi təhlil edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov S.S. Fəlsəfə: Tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2006, 420 səh.
2. Philosophical romanticism, Rout ledge, 2006, 304 p.
3. Платон. Федр. М.: Прогресс, 1989.
4. Ибн Сина. Избранные философские произведения. М.: Наука, 1980.
5. Seyidov S. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2013, 288 s.
6. Ş.Sührəvərdi. Nur heykəlləri. VII heykəl. – Şərq fəlsəfəsi. B., 1999
7. Sohrevardi. The book of Radiance. California, 1998, p. 83
8. Юнг К. Г. Психология бессознательного. М., Канон, 1994.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме творческого процесса в восточной философии. Проблема творчества имеет древнюю историю. Обращение к истории вопроса позволяет раскрыть трансформацию этих подходов. Начиная с античности, творческому процессу уделяется пристальное внимание в трудах Платона, Аристотеля. Дальнейшее развитие проблема получает в работах восточных ученых - Ибн Сины как

представителя восточного аристотелизма, Ш.Й.Сухраварди, А.Бахманияра, рассматривающие творческий процесс как акт стимулирующей деятельности.

SUMMARY

The article is devoted to the creative process in the eastern philosophia. creative problem has a long history. Appeal to the history of the question can reveal the transformation of these approaches. Since antiquity, the creative process is paid close attention to the writings of Plato, Aristotle. Further development of the problem gets in the works of Oriental scholars Ibn Sina as a representative of the eastern Aristotelian Sh.Y.Suhravardi, A.Bahmaniyara considering the creative process as an act of stimulating activities.